

4. *Литвинчук Л. В.* Ідентифікація особи на Житомирщині початку XVII ст. (на матеріалі «Актової книги Житомирського гродського уряду 1509 р.») // Актуальні питання антропоніміки. – К., 2005. – с. 138–146.

5. *Москаленко Л. А.* Ідентифікація осіб жіночої статі в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683 – 1740 рр.) // Мовознавство. – 2009. – № 6. – С. 32–42; *Москаленко Л. А.* Ідентифікація осіб чоловічої статі в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683 – 1740 рр.) // Мовознавство. – 2011. – № 3. – С. 50 - 65; *Москаленко Л. А.* Прізвищеві назви в Актових книгах Полтавського полкового суду (1683 – 1740 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби. Збірка наукових статей. Вип. 18. – Київ, 2009. – С. 325-330; *Москаленко Л. А.* Ідентифікаційні формули на позначення осіб в Актах Полтавського полкового суду XVII – XVIII ст. // Наукові читання, присвячені пам'яті кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника Інни Петрівни Чепіги. – Київ, 2011. – С. 68 - 76; *Москаленко Л. А.* Словотвір українських прізвищевих назв в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» 1683-1740 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби. Збірка наукових статей. Вип. 19. – Київ, 2010. – С.409 – 416.

6. *Словник української мови:* В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

7. *Тимченко Є.* Матеріали до Словника писемної та книжної української мови. В 2 т. – Київ – Нью-Йорк, 2003. Т.1 – 2.

8. *Торчинський М.* Структурні та семантичні особливості прізвищевих назв козаків уманського полку // Нові дослідження пам'яток козацької доби. Вип. 14. – К.: 2005. – С. 316 – 320.

Тетяна Марченко (Київ), старший науковий співробітник
відділу західно- та південнослов'янських мов
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
кандидат філологічних наук

Найменування осіб чоловічої статі в українських текстах періоду XVI – початку XVII ст.

Період XVI – початок XVII ст. у мовному відношенні характеризувався значним розширенням сфери використання староукраїнської мови, вона виконувала різні суспільні функції включно з роллю державної мови. На ґрунті багатой полемічної літератури й пам'яток конфесійної літератури відбувався процес взаємовідношень церковнослов'янської та української мовних систем з проникненням до української мови іншомовних нашарувань з грецької, латинської, польської мов. З іншого боку, умови взаємодії церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною українською мовою змінюються таким чином, що позиції народнорозмовної мови зміцнюються, а церковнослов'янська помітно занепадає, бо на той час мало хто її розумів [1, 4–6; 2, 64]. Елементи народнорозмовної мови проникають до мови юридичних документів, а також у конфесійну, полемічну та художню літературу. Так, наприклад, автори віршів намагалися писати церковнослов'янською мовою, але під впливом ділової староукраїнської мови не могли уникнути лексичних, фонетичних і

граматичних українізмів. Уже на початку XVI ст. староукраїнською мовою створена багата полемічна література. Її особливістю є широке використання термінологічної лексики. У XVII ст. в лексичі староукраїнської мови відбуваються активні процеси творення нової суспільно-політичної лексики. З'являються назви нових станів (*козацтво, посполство, городова старшина, чернь, шляхетные и посполитые люди, войсковые люди*), утверджуються давні й виникають нові назви військових і цивільних посад (*гетмань, полковникь, асауль, сотникь, атамань, канцеляристь, бунчужный войсковый, атамань кошовый, обозый, хлоружий, трубачь, цыруликь, добошь, бурмистрь, лавникь, судья полковый, полковый писарь* та ін.). Розширення тематики ділових документів, творів інших стилів, зокрема художніх, зумовило поповнення лексики староукраїнської мови суто народними словами, наприклад, найменуваннями осіб за певною ознакою (*брехунь, выродокь, утѣкачь*) [3, 664–667].

Матеріал для нашого дослідження взято зі Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. (випуски 1–14), першої в історії української лексикографії праці, яка подає інформацію про книжну і народнорозмовну лексику української мови цього періоду. Окреслений період характеризується своєрідною мовною ситуацією, яка існувала на той час в Україні, оскільки пам'ятки писалися не лише українською книжною і народнорозмовною мовою, а й церковнослов'янською, польською, латинською, грецькою, і це ускладнювало роботу авторського колективу при доборі джерел Словника. Незважаючи на ці та інші об'єктивні труднощі, джерела Словника відбивають найрізноманітніші сторони політичного, культурного, релігійного, господарського життя України XVI – першої половини XVII ст. Писемні пам'ятки, опрацьовані авторами Словника, багаті в жанровому відношенні й охоплюють широку стилеву різноманітність. Найширше в Словнику репрезентований діловий стиль, який має в українській мові глибокі традиції попередніх століть. У пам'ятках цього стилю (у різних за змістом грамотах, записках міських урядів, судів, у статутах, реєстрах, універсалах, книгах витрат і прибутків тощо) найповніше відображена жива народна мова, процес українського термінотворення. Народнорозмовна мова повно представлена у творах тогочасної художньої літератури, серед яких поезії, інтермедії, епіграми, народні пісні. Пам'ятки наукової літератури (словники, граматики, травники), літописи широко засвідчують пласт наукової термінології. Отже, реєстр Словника є цінним науковим джерелом для вивчення історичних процесів української мови на усіх рівнях – від фонетичного до синтаксичного.

Оскільки Словник охоплює конкретний історичний період розвитку української мови, а динамічні процеси в мові, зокрема в лексичі, ведуть до того, що одні одиниці мови в мові з'являються, інші зникають або певним чином змінюються за формальними або семантичними характеристиками, синтаксичними відношеннями тощо, тому в реєстрі Словника представлені дві групи слів: по-перше, ті слова, які і зараз живуть в українській мові, хоча

часто серед них спостерігаємо одиниці, які зазнали певної модифікації; по-друге, слова, які характерні для мови давнього періоду, віджили разом з реаліями і тепер вважаються лексичними історизмами [1, 6].

Значеннєвий простір іменників, що позначають людину, дуже широкий і складає розгалужену лексико-семантичну систему. Зокрема, достатньо потужні в мові були й залишаються мотиваційні можливості для найменування й словотворення іменників на позначення осіб чоловічої статі. Опрацювавши реєстр чотирнадцяти випусків Словника, який складає 15880 одиниць, ми виділили близько двох тисяч іменників, які позначають осіб чоловічої статі за певними ознаками, діями, зв'язками тощо. Усі ці найменування ми розподілили на три семантичні блоки: найменування чоловіків за певними об'єктивними або суб'єктивними характеристиками; назви, зумовлені суспільними зв'язками чоловіка; найменування чоловіків за їхніми суспільними функціями. Окремо ми звернули увагу на похідні утворення суфіксального типу.

Похідні назви, що позначають чоловіків за об'єктивними або суб'єктивними характеристиками охоплюють найменування осіб за 1) зовнішніми ознаками; 2) віковою ознакою; 3) психологічними особливостями, які проявляються в рисах характеру, поведінці, вчинках та ін. Найменування за соціальними зв'язками складають систему назв чоловіків за 1) сімейними, родинними відношеннями; 2) соціальним статусом; 3) стосунком до суспільних інституцій, релігії тощо. До найменувань осіб чоловічої статі за їхніми суспільними функціями відносимо назви за родом діяльності й назви професій. Розмежовувати ці дві групи найменувань, на нашу думку, цілком є підстави, особливо коли ми аналізуємо лексичну систему попередніх історичних періодів, адже не завжди вид діяльності є або стає професією, що зумовлено головним чином системою суспільних відносин того чи іншого історичного періоду. Про назву професії, очевидно, доречно говорити тоді, коли мова йде про найману працю або про постійну працю, яка є основним видом заробітку.

До групи найменувань осіб за об'єктивними або суб'єктивними характеристиками відносимо найменування за:

1) **зовнішніми ознаками:** *беззубко* (вл.н.) [II, 43]; *безпалько* (вл.н.) [II, 49]; *безпалчикъ* (вл.н.) [II, 50]; *безручко* (вл. н.) [II, 59]; *бородаі* „бородач” (вл.н.) [III, 32]; *бреусъ* „вайлувата, неповоротка, незграбна людина високого зросту” (вл. н.) [III, 70]; *выродокъ* „зовнішньо потворна, з порушенням нормальної будови тіла, людина” [VI, 22]; *гладышь діал.* „товстун (вл.н.) [VI, 215]; *головань, голованъ* (вл.н.) [VI, 254]; *головачъ* (вл.н.) [VI, 254]; *головко* (вл.н.) [VI, 254]; *гологлавецъ* „лисий, голомозий чоловік” [VI, 4]; *горбач* (вл.н.) [VII, 22]; *гортаннікъ* „той, хто має зоб, воло” [VII, 39]; *губанъ* (вл.н.) [VII, 112]; *губаръ* діал. „губаль (*людина з великими губами*)” (вл.н.) [VII, 112]; *гергель* діал. „людина з великою шиєю” (вл.н.) [VII, 138]; *довгаль* „тс. довгань” (вл.н.) [VIII, 70]; *довганъ* „людина з довгими ногами” (вл.н.) [VIII, 70]; *зѣкрачъ* діал. „зікрач (*зизоока людина*)” (вл.н.) [XII, 240]; *икавецъ* „заїка” (вл.н.) [XIII, 97];

2) **віковою ознакою:** *капланець* „молодий капелан” [XIV, 43]; *капланчикъ* „тс.” (вл.н.) [XIV, 43];

3) **психологічними особливостями,** які проявляються в рисах характеру, поведінці, вчинках та ін.: *аскитись* „аскет” [I, 140], *бабичъ* „бабій” [II, 5], *бабьякъ* „тс.” [II, 6]; *баглай* „ледар, тюхтій” [II, 7]; *базилишокъ* „злобна людина” [II, 11]; *байда* „байда, гульвіса” [II, 11]; *балака* „балакун, базіка” [II, 12]; *балда* [II, 15]; *безецникъ* „негідник” [II, 41]; *безмезникъ* „некорислива людина, безсрібник” [II, 46]; *безсребныхъ* „тс.”; *безрозумникъ* „нерозумна людина” [II, 58]; *бесникъ* „гуляка” [II, 77]; *бесѣдникъ* „співрозмовник” [II, 81]; *блазень* „особа при дворі короля або князя, яка розважала гостей жартами, витівками” [II, 111]; *блазнитель* „спокусник, ошуканець, шахрай” [II, 111]; *богатырь* „герой, хоробрий воїн, витязь; богатир” [III, 137]; *буєсловецъ* „пустомеля, балакун” [II, 92]; *буритель* „руйнівник” [II, 98]; *бурдунъ* „пустун” (вл.н.) [II, 98]; *верещака* (вл.н.) [II, 231];

5) **місцем проживання:** (*азотчане* „мешканці м. Азота, азотяни” [I, 83], *антиохиянинъ* „мешканець Антіохії, антиохієць” [I, 111]; *аньдрисвяляны* „назва мешканців за якимось невідомим нині поселенням” [I, 112]; *африкане* „жителі Африки, африканці” [I, 147]; *барышовецъ* „мешканець або виходець з с. Баришівки” [II, 25]; *бѣлоцерковецъ* [III, 149]; *веснякъ* „сільський житель” [III, 247]; *вифліємчикъ* [IV, 76]; *волинецъ* [IV, 200]; *волошинъ* „житель Молдавського князівства або виходець з нього” [IV, 215]; *волошчанинъ* „тс.” [IV, 216]; *высплянинъ* „житель острова” [VI, 57]; *галичане* „мешканці галицького передмістя Львова” [VI, 185]; *галликъ* „галлієць” [VI, 186]; *генуєнчикъ* [VI, 203];

До найменувань осіб чоловічої статі за соціальними зв'язками належать назви чоловіків за:

1) **сімейними, родинними зв'язками:** (*атамановичъ* „син отамана, отаманенко” [I, 142]; *безженецъ* „неодружений чоловік” [II, 41]; *братаничъ* „син брата, небіж, племінник” [III, 51]; *братанокъ* „тс.” [III, 52]; *братеникъ* „тс.” [III, 53]; *братецъ* „братик” [III, 54]; *братикъ* [III, 59]; *братонко* „пестл. братецъ, братко” [III, 62]; *воєводичъ* „син воєводи” [IV, 159]; *єдинакъ* „єдиний син, одинач” [IX, 60]; *гончаренко* „син гончаря”, (вл.н.) [VII, 18]; *дѣдусъ* [IX, 4]; *дякевичъ* „син дядька” [IX, 26]; *двоженецъ* „одружений удруге” [VII, 202]; *второженецъ* „тс.” [V, 68];

2) **соціальним статусом,** зумовленим поведінкою особи або ставленням до неї громади: *банить* „, вигнанець” [II, 16]; *безбѣдникъ* „той, що не зазнав біди, не був у небезпеці” [II, 36]; *бездолникъ* „нешасливець, безталанник” [II, 40]; *беззаконникъ* „порушник церковних догматів, усталених норм; нечестивець, грішник” [II, 42]; *безправникъ* „той, хто діє незаконно, самочинно, беззаконник” [II, 56]; *воленикъ* „новоприбулий селянин, який мав пільги у сплачуванні оброку та у виконанні повинностей” [IV, 201]; *волоцюга* „бродяга чужоземець” [IV, 212]; *выволанецъ* „1. вигнанець 2. той, хто відлучений від церкви” [V, 123];

3) **майновими статусом:** (*бездомникъ* „безпритульний” [II, 40]; *бездомокъ* „тс.” [III, 40]; *босякъ* (вл.н.) [III, 40]; *вырванецъ* „голодранецъ” [VI, 16]; *голикъ* (вл.н.) [VI, 249]; *голта* [VII, 8]; *державца* „власник або орендар земельного маєтку” [VII, 238]; *загородникъ* „малоземельний селянин” [X, 5]; *земянинъ* (*землянинъ*) „дрібний землевласник” [XI, 230];

4) **суспільним становищем (статусом), суспільною діяльністю:** *адверсаръ* „ворог, противник” [I, 74], *адгерентъ* „прибичник, прихильник; прислужник” [I, 74], *администраторъ* „правитель, намісник” [I, 75], *бояринъ* [III, 43]; *буженникъ* „присяжний” [III, 92]; *венечникъ* „вінценосецъ” [III, 226]; *владца* „той, хто може розпоряджатися чим-небудь; володар” [IV, 91]; *властелинъ* [IV, 100]; *властель* „господар, пан” [IV, 100]; *влодаръ* [IV, 107]; *воєвникъ* „воїн” [IV, 157]; *вожай* „вождь, поводитир” [IV, 162]; *волочникъ* „той, хто ділить землю на волоки” [IV, 215]; *войнянинъ* „воїн” [V, 72]; *выбранецъ* „піший воїн, новобранецъ нешляхетного походження” [V, 110]; *дароносець* „той, кому щось подаровано, кого чимось наділено” [VII, 178]; *десятникъ* „наглядач, старший над десятьма дворами, робітниками” [VII, 254];

5) **стосунком до суспільних інституцій:** (*акторъ* „1. позивач (оскаржена або потерпіла сторона) 2. дідич, власник” [I, 86]; *анакоритъ* „пустельник” [I, 103]; *бурсакъ* [III, 101]; *герциръ* „той, хто бореться проти кого-, чого-небудь” [VI, 206]; *данникъ* „той, хто сплачує данину” [VII, 172];

6) **стосунком до релігії, ідейної течії** тощо: (*аполинаристь* „який стосується науки, проповідуваної сектою аполінаристів” [I, 115]; *апостата* „той, хто зрікся своїх релігійних переконань” [I, 116]; *аріанинъ* „послідовник вчення alexandrijsького священика Арії, який проповідував нерівність Бога-сина стосовно Бога-батька, аріанин” [I, 126]; *атеїста* [I, 143]; *безбожникъ* [II, 34]; *безвѣрникъ* [II, 38]; *восточникъ* „духовна особа православної віри” [IV, 247]; *гермианинъ* „послідовник однієї з гностичних сект” [VI, 206];

7) **етнічною або національною ознакою:** (*агаряны* „магометани, мусульмани” [I, 71]; *амаликитъ* „представник стародавнього арабського племені” [I, 101]; *амморѣйчикъ* „представник стародавнього племені на Близькому Сході” [I, 102]; *ангелчикъ* „англієць” [I, 105]; *аранабаши мн.* „албанці” [I, 120]; *арабчикъ*, *арапинъ* „араб” [I, 120]; *арафінчикъ* „представник давньої азійської народності” [I, 121]; *арменинъ* [I, 128]; *ассирійчикъ* „ассирієць” [I, 141];

До найменувань чоловіків за їхніми суспільними функціями відносимо:

1) **назви за родом діяльності:** (*абревіаторъ* „автор скороченого варіанта великого твору” [I, 67]; *авторъ* [I, 71]; *акколитъ* „церковний прислужник” [I, 85]; *арендаръ* „1. той, хто орендує угіддя, маєтності і т.п., орендар 2. шинкар, корчмар” [I, 122]; *арифметикъ* „той, хто займається арифметикою; математик” [I, 126]; *арфіста* „арфіст” [I, 130]; *ассистентъ* „помічник, асистент” [I, 141]; *баранъникъ* „пастух баранів” [II, 21]; *баришникъ* „баришник, перекупник” [II, 23]; *вершитель* „молотник” [III, 242]; *возотай* „колісник” [IV, 186]; *гадатель* „ворожбит” [VI, 178]; *галабартникъ* „воїн, озброєний в алебарду (ратище з сокирою на кінці); *гарбарчикъ* „підмайстер у гарбаря, кушніра” [VI, 191];

2) **назви особи за професією:** (*аптекарь* [I, 120]; *арбитеръ* „арбітр, посередник, полюбовний суддя” [I, 121]; *балверъ* „цирульник” (пол., фр.) [II, 14]; *банникъ* „1. лазник 2. той, хто допомагає лікареві втирати мазі” [II, 18].

Переважна більшість власних назв, зафіксованих у Словнику, утворені від найменувань осіб за їхніми зовнішніми ознаками (*Беззубко, Головань*) або за прізвиськами (*Гергель*), менше таких найменувань пов’язано з іншими характеристиками особи (*Босякъ, Бурдунъ, Верещака*). Зрідка трапляються зменшено-пестливі найменування та звертання до чоловіків і хлопців (*голубко, голубчикъ, голубонько, врадничок, гарбарчикъ*) та збірні назви (*братя, братия* „рідні, двоюрідні брати; рідня, родичі; люди одного суспільного прошарку; духовно близькі особи; члени монастирської общини; члени братства, національно-релігійного об’єднання”). Матеріали Словника свідчать про активне формування переносних значень, що розвивалися в результаті переосмислення первісного значення або перенесення певної (як правило, зовнішньої) характеристики особи на позначення її поведінки, суспільного становища тощо (*выродокъ, богатырь, выпуцатель*). Лексичні матеріали словника відображають також становлення фонетичної системи й правопису української мови, оскільки часто фіксуються різні графічні або фонетико-морфологічні варіанти одного слова (*вересчакъ, верещака; виленецъ, вилневецъ, вилненецъ*) або його складової частини, наприклад, суфікса (*богатырь, богатырь, богатырь*).

Найменування осіб чоловічої статі в українській мові періоду XVI – початку XVII ст. утворювалися суфіксальним, префіксально-суфіксальним способом та в результаті словоскладання. Суфіксальні похідні на позначення осіб за зовнішніми ознаками утворені за допомогою суфіксів -ай, -аль, -ань, -ань, -арь, -ачь (-ач), -ець, -ікъ, -ко. У Словнику виявлено лише дві назви за віковою ознакою чоловіка, утворені за допомогою суфіксів -ець, -(ч)икъ. За допомогою суфіксів -ай, -ака, -акъ/-якъ, -ень, -икъ/-ыкъ, -ирь/-ырь, -окъ, -ко, -унь утворювалися назви осіб за їхніми психологічними особливостями. Мешканців позначали назви з суфіксами -ань/-янь, -анинь/-янинь, -ець, -икъ, -инь, -чикъ. У сучасній мові усі суфікси є продуктивними, зберігають свою функцію, крім суфікса -чик, який в XVI – XVII століттях вживався під впливом польської мови, де він і тепер виступає одним із основних елементів словотворення назв мешканців або назв осіб за етнічною ознакою і є семантично нейтральним (пор. п. *angolczyk* „анголец”, *japończyk* „японец”). В українській мові він не прижився, бо формально збігся з питомим формантом -ч(ик), що виступає переважно зі зменшувально-пестливим значенням. Матеріали Словника дають підстави стверджувати, що в групі назв чоловіків за їхніми сімейними, родинними відношеннями виступали моделі, які є продуктивними й у сучасній українській мові; здавна активно використовувалися суфікси -акъ, -овичь/-евичь, -енко, -онко, -икъ, -ичь, -ець, -окъ, -усь. У групі найменувань за соціальним та майновим статусом функціонують суфікси -анинь/-янин, -акъ/-якъ, -ець, -икъ, -ота, -ца. На відміну від попередніх періодів, де

відчувається знову ж таки вплив польської мови (пор. пол. *klamca* „брехун”, *zdrajca* „зрадник”), суфікс -ца в сучасній мові вживається зрідка й має інші фонетичні ознаки (пор. *убивця*). Серед назв осіб за їхніми суспільними зв'язками, крім питомих суфіксів -ай, -ань/-янь, -анинь/-янинь, -ець, -икь, -инь, -ить, -ца, виступають також іншомовні суфікси, які потрапили до української мови у складі запозичень з латини або інших європейських мов: -арь, -аторь, -енть, -ить, -исть/-иста. Найменування осіб за родом діяльності або професією часто запозичувалися, а суфікси -арь, -ерь, -аторь, -енть, -ить згодом виділилися зі складу запозичень і почали активно вживатися поряд з питомими, відомими з попередніх часів суфіксами -ай, -икь(-ікь) та ін.

Часто у Словнику частостерігається синонімія суфіксів на утворення найменувань чоловіків (*вавилончикъ* – *вавилонянинь*; *волошинь* – *волошчанинь*; *выволанецъ* – *выволанокъ*; *выхованецъ* – *выхованокъ*).

Словотвірний аналіз вибраних лексичних одиниць показав, що в період XVI – початку XVII ст. дериваційно-семантична система найменувань осіб чоловічої статі в українській мові була достатньо розвинутою і продуктивною.

Джерела та література

1. Принципи побудови Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. // Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1. – Львів, 1994. – 152 с.
2. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – Київ: „АртЕк”, 2001. – 302 с.
3. Українська мова: енциклопедія. Видання третє, зі змінами і доповненнями. – К.: „Українська енциклопедія”, 2007. – 854 с.

Джерела дослідження та скорочення

I – XIV Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Випуски 1–14. – Львів, 1994. – 2008.

- вл.н. — власна назва
- діал. — діалектне
- п. — польське
- пор. — порівняйте
- т. с. — те саме

Лілія Андрієнко (Київ), науковий співробітник
Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України,
кандидат філологічних наук

Дмитро Туптало: автопортрет на тлі епохи

Приватні щодені нотатки, які мали назву діаріюшів (з лат. *diario* — щоденний, польське *diariusz* - щоденник, сімейна хроніка), відомі в Україні давно, від XIV- XVII ст. За формою вони мало чим відрізнялися від літописів, які в хронологічній послідовності описували ті чи інші важливі з погляду їхнього сучасника події. Перехідним жанром між хроніками і